

*М.Шульга,
член-кореспондент НАН України,
доктор соціологічних наук*

ФЕНОМЕН ГРОМАДЯНСЬКОЇ ДЕПРИВАЦІЇ

Серед численних суспільних явищ у нашій країні дедалі помітнішою стає громадянська депривація. Як відомо, депривація – це стан невдоволеності, який виникає в особистості на ґрунті розбіжностей між її реальним станом і станом, до якого вона прагне, між її потребами і можливістю їх задовольнити. Термін “депривація” вживається у різних галузях знання – загальній, дитячій, соціальній психології, у соціології, в економічних науках та деяких інших. Кожна зі згаданих дисциплін, користуючись одним і тим же терміном, має певні відмінності у змісті поняття, оскільки відображає певний аспект самого явища. У найбільш узагальненому вигляді це поняття відображає явище, пов’язане з недоотриманням чогось, неможливістю задовольнити певні потреби особистості. Оскільки потреби особистості мають широкий діапазон прояву, як за змістом, так і за рівнем їх значущості для життєдіяльності, то існує декілька критеріїв класифікації депривації. Розрізняють абсолютну й відносну депривацію, виділяють різні типи депривації: економічну, соціальну, етичну та інші. Ми пропонуємо виділяти як окремий тип громадянську депривацію. Вона полягає у звуженні можливостей задоволення громадянських потреб, у неможливості задоволення потреб особистості як громадянина з причини різноманітних обмежень, перешкод, в умисному нагромадженні формальностей і використанні їх у корисливих цілях.

Формування громадянської депривації має об’єктивні й суб’єктивні передумови. Об’єктивними передумовами виникнення громадянської депривації в нашому суспільстві є кардинальна зміна суспільних відносин. Перехід

до приватної власності утворив величезний прошарок нових відносин між людьми. Кількість суспільних зв'язків, яка припадає на одну особу, примножилась, ущільнилась і урізноманітнилась. З'явилася безліч комунікацій між окремою особою і різноманітними соціальними інститутами, яких раніше не було. Громадяни опинились у системі нових для них соціальних зв'язків. Більшість населення не може розібратись у цих комунікаціях, відчуває дискомфорт. Про це свідчать дані наших досліджень. З думкою "раніше люди краще почувалися, бо кожен знав, як вчинити правильно" погоджуються 69% опитаних.

Суб'єктивними передумовами формування громадянської депривації є низький рівень правотворчого процесу, непрофесійний, низький рівень організації державного і місцевого управління, а нерідко умисне заплутування відносин для отримання чиновниками, певними фірмами, корпораціями власних вигод, спонукання громадян до корупційних дій тощо. Конституційне твердження, що Україна стала правовою державою, не переконує її громадян. На запитання "Чого Вам не вистачає?" 72% громадян відповідає: "Дотримання діючих у країні законів".

Як засвідчує практика, державні й недержавні інститути не можуть створити сприятливі для громадян умови, налагодити прості й прозорі способи спілкування, розробити дохідливі варіанти документів, з якими має справу пересічна людина, зробити якісними адміністративні послуги для населення. Громадянин вимушений багато разів ходити в офіційні установи для того, щоб вирішити життєве питання, вистоювати кількагодинні, а іноді й багатоденні черги навіть з дріб'язкових питань. А якщо йдеться про серйозніші речі, то ваші справи зовсім кепські. Спробуйте приватизувати ділянку землі, отримати дозвільну документацію на будівництво будинку, увести в державний реєстр власності гараж, оформити пенсію або допомогу на дитину, поховати людину, узаконити спадщину. Наприклад, для початку будівництва приватного будинку належить оформити не менше дванадцяти документів,

кожен з яких забирає по декілька днів стояння у чергах, у різноманітних відмовах, у вимогах додаткових документів для отримання довідки тощо. При цьому слід мати на увазі, що якщо забудовник протягом трьох років не розпочав будівництво, то треба оформляти всю цю документацію заново. І це йдеться лише про етап будівництва будинку. А потім ще потрібна документація на введення його в експлуатацію, а потім ще його необхідно зареєструвати в Державній реєстраційній службі України.

Звуження можливостей задоволення потреб проявляється і в тому, що скорочується середовище комфортного проживання особистості. В останні роки, наприклад у Києві, забудовувалися сквери, частина парків, дитячі та спортивні майданчики, інші місця відпочинку та рекреації. На їх місці зводилися житлові будинки, торговельно-розважальні комплекси. Жителі постраждалих мікрорайонів безсилі протистояти порушенню своїх прав. Звернення громадян у різні органи державної влади та місцевого самоврядування зі скаргами на утиски прав були безрезультатними. Влада знаходить різні відмовки замість вирішення питання по суті. Наприклад, посилається на те, що рішення про передачу в оренду відповідної ділянки землі прийняла Київрада іншого скликання ще кілька років тому і нічого не може зробити – мовляв, усе робиться за законом, звертайтеся до суду. Подібні ситуації провокують протестні дії громадян, призводять до пікетування державних установ, перекриття вулиць і шляхів, зіткнення з охоронними структурами об'єктів будівництва, руйнування огорож тощо. На цій основі зростають протестні настрої населення, знижується рівень довіри до державних інститутів, наростає суспільна напруженість. А на особистісному рівні посилюється громадянська депривація. Вона посилює ступінь агресивності особистості, на груповому рівні формує ворожість, конфронтаційні установки. Хотілося б попередити, що в деяких випадках стан групової громадянської депривації призводить до активних соціальних дій з дуже серйозними політичними наслідками. На-

приклад, подібна ситуація склалася влітку 2013 р. у Стамбулі, де через рішення влади вирубати парк Гезі в районі Таксим, заради будівництва торгово-розважального комплексу, почалися акції протесту, які переросли в масові виступи по всій Туреччині.

Ще однією з причин громадянської депривації є глибоко вкорінений в українську культуру патерналізм. Він є архетипічним елементом нашої культури. Вважається, що проста людина у громадських і державних справах дуже мало що може вдіяти, що вона залежна від зовнішніх обставин. На запитання *“Як Ви вважаєте, від чого здебільшого залежить те, як складається Ваше життя?”* 49% опитаних вважають, що різною мірою від зовнішніх обставин (у 1992 р. таких було 55%). А частка тих, хто вважає, що його життя різною мірою залежить від самого себе, становить 21%. І ця частка практично не змінилась за двадцять років – у 1992 р. їх було 20%. Наша людина чинить опір тій моделі, яка таїть у собі загрозу розриву особистості зі співтовариством, яка стверджує, що єдиною опорою людини в суспільстві є вона сама. Але це одночасно означає, що наш громадянин покладає дуже великі надії у своєму житті на державу.

Традиційно в нашому суспільстві вважається, що вирішення всіх важливих для людини справ залежить від держави, її інститутів, осіб, які персоніфікують державу, – чиновників. У громадян дуже високі експектації щодо держави. Це проявляється у відповідях на запитання нашого дослідження, що опосередковано засвідчують патерналістські та етатистські орієнтації. Наведемо два приклади. Значна частина громадян очікує, що Президент, уряд повинні брати на себе більшу відповідальність за стан справ у країні. Перший приклад – 52,5% населення вважає, що Президент має бути главою уряду і брати на себе всю повноту відповідальності за зовнішню та внутрішню політику (як у США). Другий приклад – 29% висловлюється за те, щоб повернутися до планової економіки на основі повного державного обліку і контролю, а ще 44%

вважає, що слід поєднати державне управління і ринкові методи.

У суспільній свідомості укорінені уявлення, що усі значущі для громадянина проблеми має вирішувати держава. Аби держава успішно виконувала цю функцію, громадянин, за умовчанням, добровільно передає право державній владі на прийняття рішень, які безпосередньо стосуються його, при цьому, знову ж за умовчанням, передаючи і всі ризики, що впливають при прийнятті рішень. У суспільній свідомості утримуються стереотипи, що виправдовують всебічну підлеглість громадянина державі, стереотипи, що акцентують увагу на турботі держави за своїх громадян.

В умовах таких традицій не слід розраховувати на швидке формування якісних інститутів громадянського суспільства. Швидко можна сконструювати лише імітаційні громадські організації. А укорінити серед населення моделі поведінки, притаманні громадянському суспільству, можна лише відтворюючи їх у декількох поколіннях поспіль, формуючи усталену традицію. Проте формування таких традицій поки що заблоковано існуючими реаліями.

В умовах, коли не сформовані й не відтворюються в суспільстві інститути громадянського суспільства, гасло, що успіх людини залежить від її власних зусиль, так і залишається гаслом, оскільки поточна практика свідчить про його нежиттєздатність. Адже переважна більшість нечисленних ініціатив громадян вгасає з тієї причини, що їх реалізація не може відбутися через існування десятків різноманітних приписів, які висуває перед громадянином держава у вигляді законів, підзаконних актів, інструкцій. Подібна негативна практика усвідомлюється суспільством. Її результатом стає безініціативність громадян, або пошук ними шляхів обходу офіційних приписів, пошук способів скорочення часу на тяганину. Показником пасивності громадян є те, що 87% з них не належать до жодної громадської організації, об'єднання або руху.

Потужним чинником, який сприяв формуванню громадянської депривації, є втрата зворотного зв'язку грома-

дянина з державою. Раніше він знав до кого звертатися, до якого державного чи партійного органу апелювати, щоб розв'язати свою життєву проблему. Тепер державні органи, як правило, переадресовують звернення громадян з однієї інстанції в іншу і, врешті-решт, радять звертатися до суду. Для більшості наших громадян суд, по-перше, все ще є інфернальною точкою в суспільному просторі. Похід до суду для них сприймається як пляма на власній репутації. Згадайте сакраментальну фразу: “під судом і слідством не перебував”. Можуть сказати, що у правовій державі слід звикати до цього інституту, вчитися правовій культурі. Можливо, що й слід. Але наявна практика спілкування громадян з судами поки що їх не надихає. Адже 56% респондентів вважають, що сьогодні в Україні суди служать тому, хто більше заплатить. Можливо тому, 92% наших громадян за останні 12 місяців не зверталися до суду. 5% звертались, але безрезультатно і тільки 3% отримали відповідь. Вони не вірять у свою можливість вплинути на владу через суд. На запитання про можливість контролювати діяльність владних структур 76,5% з опитаних відповіли, що не мають такої можливості.

По-друге, у наших умовах звернення до суду – заздалегідь програшна для пересічного громадянина річ. Навіть якщо людина виграє суд, то це ще не означає, що вона розв'яже свою проблему і досягне мети. Державна виконавча служба виконує лише 10–30% судових рішень [1]. Ці дані підтвердила й Уповноважений з прав людини Верховної Ради України В.Лутковська, щоправда, чітко назвавши, що виконується лише 30% рішень судів [2].

Не краща ситуація в нашій державі навіть із виконанням рішень Європейського суду з прав людини. За інформацією цього суду, Україною не виконано 95% прийнятих рішень за позовами українців [3]. Громадянську депривацію підживлює несправедливе, принизливе ставлення держави до своїх громадян і улесливе ставлення до іноземних. Так, з 1 вересня 2005 р. Президент України В.Ющенко своїм Указом встановив безвізовий режим в'їзду в

Україну та транзитного проїзду через територію України для громадян держав – членів Європейського Союзу і Швейцарії. Назустріч Україні ніхто з цих держав не пішов. Наші громадяни вимушені проходити принизливі процедури отримання європейських віз, збираючи купу довідок із зазначенням річного доходу, гарантією від своєї установи про збереження місця роботи після приїзду, образливим змістом бесід у посольствах і консульствах.

Отже, можна зробити такі короткі висновки.

По-перше, громадянська депривація в українському суспільстві набула широких масштабів і проникла майже в усі сфери суспільства.

По-друге, громадянська депривація є проявом кризи взаємовідносин держави і громадянина.

По-третє, без подолання громадянської депривації неможливо сформувати інститути громадянського суспільства.

Література

1. Демченко Сергій: “Неефективність механізму виконання рішень зводить нанівець захист прав та законних інтересів фізичних і юридичних осіб” // Судова влада. – 2010. – №25 (960) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : // http://zib.com.ua/ua/1-femida_na_holostomu_hodu.html

2. Валерія Лутковська: “Виконання судового рішення є невід’ємною складовою фундаментального права – права на справедливий суд” [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ombudsman.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=2700:2013-05-23-06-46-02&catid=14:2010-12-07-14-44-26&Itemid=75

3. Судові рішення Європейського суду з прав людини – проблеми їх виконання в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://pon.org.ua/socialny-zahyst/do-vidoma-regioniv/2044-sudovi-rishennya-yevropejskogo-sudu-z-prav.html>